

אוניברסיטת בר-אילן



לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבו עי

פרשת ויחי, תשס"ד

מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות

מספר 530

ע"ש הלנה ופאול שולמן

שבט ומחוקק מבית יהודה

בברכות יעקב מובטחת ההנהגה והמלוכה לשבט יהודה: "לא יסור שבט מיהודה ומח'קק מבין רגליו עד כי יבא שילה ולו יקהת עמים" (מט:י). לא רק המלכות האידאלית היא מיהודה, גם הנהגות שלטוניות אחרות, כמו ראש הגולה והנשיא, לאחר סיום תקופת המלוכה בישראל, הם מיהודה. כך נדרש הפסוק לעיל בגמרא סנהדרין (ה, ע"א): "לא יסור שבט מיהודה - אלו ראשי גלויות שבבבל, שרודין את ישראל בשבט. ומחוקק מבין רגליו - אלו בני בניו של הלל, שמלמדין תורה ברבים". דרשה זו עוסקת בהיקף הרשות שמעניקים ראש הגולה ונשיא הסנהדרין בארץ ישראל לדיינים אחרים. ראש גלות יכול להעניק רשות לדיין לדון בכל העולם, כולל ארץ ישראל, ואילו היקף הרשות שמעניק בית דין שבארץ ישראל, מוגבל לארץ ישראל בלבד (רמב"ם הל' סנהדרין ד, יג-יד).

רש"י (סנה' שם) תולה את סיבת ההבדל בין נשיא לראש הגולה בהבדל במעמדם: מעמדו של ראש הגלות הוא שלטוני ביסודו, והוא יונק את כוח שלטונו מהגויים, ואילו הנשיא בארץ ישראל הוא ראש ההנהגה התורנית הבכירה ביותר, אבל שררתו השלטונית מועטת. מאחר שמדובר על הענקת רשיון לדון, ולא על עצם הסמכתו התורנית של הדיין, הרי שהדבר תלוי ברשות השלטונית, ובזה היה כוחו של ראש הגלות גדול יותר מכוחו של הנשיא שבארץ ישראל.

רבנו תם (תוס' שם ד"ה דהכא, ועוד ראשונים רבים אחרים) כותב שבנושאים הקשורים להפקעת ממון, שעניינם שררה, עדיפים ראשי גלויות שבבבל על נשיאים שבא"י מאחר: 'דראש גולה מזכרים, ונשיא שבארץ ישראל מנקבות כדאמר בירושלמי'.

רבנו תם מכוון בדבריו לירושלמי בכלאים (ט, ג) ובכתובות (יב, ג). שם מסופר על רבי שהיה עניו גדול, והיה מוכן לעשות כל שיבקשו ממנו, חוץ מאשר לוותר על הנשיאות. עם זה אמר, שיהיה מוכן לוותר על נשיאותו לרב הונא, ראש הגלות, אם זה יעלה לארץ ישראל, משום "דהוא מן יהודה ואנא מן בנימין, דהוא מן דכריא (זכרים) ואנא מן נוקבתא (נקבות)". נראה שהבנה כזו את הירושלמי נובעת מהגרסה המקבילה שבמדרש בראשית רבה (פרשה לג:ג): "דהוא מן יהודה ואנא מן בנימין, דהוא מן דכריא דיהודה ואנא מן נוקבתא". התוספת 'דיהודה' היא רק בגרסת המדרש ולא בגרסאות הירושלמי. גם באיגרת רב שרירא גאון, אות פה (נוסח ספרדי הוצאת מכון לב שמח ירושלים תש"ן), כתוב: "הוא מן רבביא דיהודה מן דוכריא, ואנא מן דקתא דנוקביא". בגרסת הירושלמי בכלאים ובכתובות ובתוס' שלפנינו, לא נזכר כלל המושג 'בית דוד' או 'יהודה', כמו בנימוק השני של רבי, אלא נכתב באופן כללי: זכרים ונקבות.

אכן, במקורות אחרים מצינו שראש הגלות הוא מיהודה. הירושלמי ביומא (ז, א) ובסוטה (ז, ו) דן בקריאת התורה ביום הכיפורים ע"י הכהן הגדול, ובהקהל ע"י המלך, ומסביר שעל אף שבדרך כלל בני אדם הולכים למקום שבו נמצא ספר התורה, כאן מוליכים את ספר התורה מהעזרה לעזרת נשים, מאחר שהכהן הגדול והמלך הם אנשים גדולים וחשובים, והתורה מתכבדת בהם שמביאים אותה אצלם. ושואל הירושלמי, והרי מצינו שבבבל גם מוליכים את ספר התורה אל ראש הגלות, על אף שלפעמים היושבים בכהונה זו אינם גדולים וחשובים (ע"פ פני משה), בתורה ובמצוות? (ע"פ קרבן העדה). ומשיב הירושלמי: "אמר ר' יוסי בי ר' בון על ידי

שזרעו של דוד משוקע שם אינון עבדין לו כמנהג אבתהון". כלומר, שמאחר והם מזרע דויד הם נוהגים כמנהג אבותיהם. גם בשבת (נה, ע"א) נאמר: "הא מר עוקבא ובית דינו קים" (כך גרסת רב שרירא באגרתו בשונה מהגרסה בגמ' שלפנינו: מר עוקבא אב בי"ד) שנאמר: "בית דוד כה אמר ה' דינו לבקר משפט" (יר' כא:יב), ואף מכאן יש ללמוד שהם מבית דויד. ואולם לא מצינו שכתוב שהם דווקא מהזכרים של בית דוד.

באשר לייחוסו של הנשיא, מצינו ששושלת הלל, ורבי בתוכם, מתייחסים לבית דויד. בכראשית רבה (צח, ח) נאמר, שמצאו מגילת יוחסין בירושלים ושם נאמר שהלל בא מדויד. מכאן שכל השושלת שיצאה ממנו, ובהם רבי, הייתה מדויד. בגמ' בשבת (נו, ע"א) נאמר שרבי בא מדויד ועל כן הוא מהפך בזכותו של דויד, ובגמ' בכתובות (סב, ע"ב) נאמר שרבי הוא מבני שפטיה בן אביטל אשת דויד. מקור זה סותר את ההבנה הקודמת שרבי הוא מהנקבות של בית דויד. אך יש לומר שהכוונה כאן היא שהוא איננו מתייחס על בת שבע ושלמה בנה, שמהם יצאה שושלת המלוכה, והרי "אין מלך לישראל אלא מבית דוד ומזרע שלמה בלבד" (הקדמת הרמב"ם לפרק חלק עמ' קמה מהדורת ר"י שילת; ספר המצוות לא תעשה שס"ב).

באשר לנשיאים האחרים שאינם משושלת הלל, לא מצינו שהם התייחסו לשבט יהודה בדווקא. כך כותב בשו"ת ר' אברהם בן הרמב"ם סי' ד: "ראש הישיבה סמוך בארץ ישראל, נשיא קרינן ליה בין שהיה מזרע דוד... בין שאינו מזרע דוד כמו ר' אלעזר בן עזריה נשיא והוא כהן". ואכן מלבד ר' אלעזר בן עזריה, שהיה נשיא במקביל לשושלת הלל, הנשיאים שקדמו להלל לא היו מזרע דויד. בני בתירא שוויתרו על נשיאותם להלל, גם הם לא היו מבית דויד.

גם הנשיאים בתקופת הזוגות (נשיא ואב בית דין) - לא היו משבט יהודה. במשנה בחגיגה יז, א (וכן במשנה באבות א, ד-טו) מופיעה רשימת הנשיאים: יוסי בן יעזר, יהושע בן פרחיה, יהודה בן טבאי, שמעיה והלל. על חלקם ידוע שמוצאם אינו משבט יהודה. על יוסי בן יעזר אומרת המשנה בחגיגה (ית, ב) שהיה כוהן - "חסיד שבכהונה". על יהושע בן פרחיה נאמר (ביל"ש במדבר רמז תשסא) ששרף פרה אדומה בכגדי כוהן גדול. שריפת הפרה היא ע"י כוהן (במד' יט:ח ומפרשים, משנה פרה ג, א-י, רמב"ם הל' פרה אדומה ג, ב). על שמעיה מסופר שהיה מצאצאי גרים, מבני בניו של סנחריב (גיטין נו, ע"ב יומא עא, ע"ב ברש"י). כמו כן, על רבן יוחנן בן זכאי, שהיה נשיא לאחר החורבן, בתקופת שושלת הלל הזקן, מסופר שהיה כוהן (שבת לד, ע"א רש"י ד"ה תורמסי תרומה).

זכרים ונקבות - האמנם הכוונה לייחוס?

מהירושלמי בכלאים ט, ג ומהמקבילה בירושלמי בכתובות (יב, ג), עולה כך:

1. בירושלמי לא כתוב מפורשות שהמושג 'זכרים ונקבות' מדבר דווקא על ייחוסם של הנשיא וראש הגלות.
2. אין הכרח הלכתי שהנשיא יהיה משבט יהודה כלל, ומאידך גם לא מצינו שכל ראשי הגלויות היו מהזכרים של בית דוד.
3. האם יש ללמוד מאמירה זו של רבי, הלכה כ"כ עקרונית באשר לתוקף נתינת הרשות של ראש הגלות והנשיא לדון, בו בזמן שזה לא הנושא כלל בסוגיית הירושלמי?
4. גם מוצאם של ראש הגלות מהזכרים והנשיא מהנקבות אינו מסביר עדיין מדוע יש למי שבא מן הזכרים תוקף שלטוני גדול יותר מאשר לזה שבא מהנקבות? מדוע מי שבא מנקבות פחות מבחינה שלטונית ממי שבא מהזכרים? ומה כל העניין הזה קשור להיקף הרשות לדון שמעניק ראש גלות לדיין?

אשר על כן נראה להציע פירוש אחר בירושלמי בכלאים (ט, ג) ובכתובות (יב, ג) ובשיטת רבנו תם שלא כתב מפורשות שהזכרים והנקבות קשורים לייחוסם לבית דוד.

בבבלי בהוריות יא, ע"ב נאמר (מתורגם):

שאל רבי את רבי חייא: כגון אני מהו בשעיר? אמר לו הרי צרתך בבבל. שאלו: מלכי ישראל ומלכי בית דוד אלו מביאים לעצמם ואלו מביאים לעצמם? אמר לו, שם הם לא כופים זה את זה, כאן אנו כפופים להם. רב ספרא שונה, כך שאל רבי את ר' חייא: כגון אני מהו בשעיר? אמר לו: שם שבט, וכאן מחוקק, ושנינו: 'לא יסור שבט מיהודה' זה ראש הגולה שבבבל שרודה את ישראל במקל, 'ומחוקק מבין רגליו' אילו בניו של הלל שמלמדים תורה לישראל ברבים.

שאלתו של רבי נוגעת לקרבן חטאת של נשיא.¹ בויק' ד: כב-כג נאמר: "אשר נשיא יחטא ועשה אחת מכל מצות ה' א-להיו אשר לא תעשינה בשגגה ואשם... והביא את קרבנו שעיר עזים זכר תמים".

ובאשר לקרבן חטאת שמקריב הדיוט, נאמר שם כז-כח: "ואם נפש אחת תחטא בשגגה מעם הארץ בעשתה אחת ממצות ה' אשר לא תעשינה ואשם... והביא קרבנו שעירת עזים תמימה נקבה". נשיא מביא קרבן שעיר זכר תמים, והדיוט מביא קרבן שעירה תמימה נקבה. במשנה בהוריות י', א נאמר, שהנשיא האמור בפסוק הוא המלך, מאחר שהוא ראש השררה בעם ישראל, ואין מעליו אלא ה' א-לוקיו. הגמ' בהוריות יא, ע"א-ע"ב דנה בשאלה אם גם נשיא שבט מביא חטאת שעיר, ומשיבה ששעיר מביא רק מי שאין על גביו אלא ה' א-לוקיו. מכאן שאין הכרח שהמילה 'נשיא' בפסוק עוסקת דווקא במלך, אלא בכל מי שהוא בעל שררה גבוהה, נישא ומורם מעם, שאין מעליו אלא ה' א-לוקיו.

אצל הדיוט לא נאמר הביטוי "א-להיו", ומכאן שמי שאינו עומד בקריטריון שאין מעליו אלא ה' א-לוקיו, עליו להביא שעירה נקבה כהדיוט, גם אם יש לו מעמד בכיר ושררה מסוימת. ובעקבות כך שאל רבי את שאלתו, מה היה מעמדו בהקשר זה, לו בית המקדש היה קיים. האם למרות מעמדו בארץ ישראל כראש ההנהגה הוא כפוף לראש הגלות שבבבל? תשובתו של ר' חייא לרבי היא: מאחר שאנו כפופים לראש גלותא מבחינה שלטונית, אזי לו בית המקדש היה קיים, היה עליך להקריב שעירה כהדיוט, על אף מעמדך.

על פי דברינו, ייתכן להסביר שכוונת רבי בירושלמי בכלאים (ט, ג) לא באה ללמד על ייחוסו שלו ושל ראש הגלות לזכרים או לנקבות של בית דויד, אלא על מין קרבן החטאת שהיו מקריבים לו ביהמ"ק היה קיים. חטאת זכר או חטאת נקבה. ראש גלות היה מקריב משעירים זכרים, והנשיא בארץ ישראל משעירים נקבות. ראש גלות "מן דכריא" ונשיא "מן נוקבתא".

כך ניתן להבין גם מדברי רבנו תם (בתוס' בחולין יח, ע"ב ד"ה כיון) הכותב: "ואמרין בפרק ב' בהוריות (דף יא, ב): נשיא שבא"י אין מביא שעיר משום דאיכא בבבל ראש גולה ועשיר ממנו". הביטוי "עשיר ממנו" שבתוס' אינו מובן, מאחר שעושר כלכלי לא משמש נימוק למעלה שלטונית, מה גם שרבי היה ידוע כעשיר מאוד (שבת קיג, ע"ב), אלא יש לפרש זאת לא כעושר במוכן הכלכלי, אלא כדברי הריטב"א בחולין שם: "דאיכא בבבל ראש גולה וחשוב ממנו".² פירוש כזה לדברי ר' חייא מסביר מדוע מעמדו של נשיא בארץ ישראל פחות ממעמדו של ראש הגלות. הסמכות השלטונית הרמה שמעניקה לו המלכות הגויית גורמת לכך שהוא בעל המעמד השלטוני הגבוה ביותר בעם ישראל, ואין על גביו אלא ה' א-לוקיו, ועל כן מביא שעיר זכר. ומאחר שנשיא בארץ ישראל לא קיבל מעמד כזה, והוא כפוף לשלטונו של ראש הגלות, ממילא לא מתקיים בו הקריטריון של "אין על גביו אלא ה' א-להיו", ולכן מביא שעירה נקבה.

מכאן שברכת יעקב ליהודה חלה לא רק על הנהגת המלוכה עד מלוך מלך המשיח, אלא גם על הנהגות הביניים - ראש גלות ונשיא, ההנהגה השלטונית וההנהגה התורנית, ולהבדלי המעמדות מבחינה שלטונית יש ביטוי בסוג קרבן החטאת שאותו מקריבים ראש הגלות והנשיא.

הרב יהודה זולדן

מדרשה לבנות

הדף מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע

¹ ראה מאמרי על נושא זה בדף השבועי לפרשת ויקרא, תשס"ב (מס' 436).

² ושם ניתן להציע חילוף אותיות, ובמקום "ועשיר ממנו" - "ושעיר ממנו".